

існування всіх релігій, націй, окремої особи. За умови досягнення такого рівня цивілізованості українці зберігають свій етнос і розвивають себе як нація, зберігаючи усе багатство релігійного ставлення до світу» [Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація.- С. 286]. Проте у випадку з неохристиянством ми маємо справу не з агресією чужих етнічних культур, не з етнічною колонізацією, а з штучною псевдокультурою, що набагато серйозніше, бо ж наслідки її впровадження ще є не до кінця з'ясованими.

*О.Никитченко** (м. Одеса)

ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ “СВОБОДИ СОВІСТІ” В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Задля розвитку дискусії з проблеми визначення «свободи совісті», почнемо з того, що, на перший погляд, на поверхні такої проблеми взагалі не існує. Принаймні, коли маєш нагоду ознайомитись з цією темою у підручниках з релігієзнавства, де дуже часто лише констатується наявність цієї демократичної інституції у нашому суспільстві і наводяться юридичні гарантії її існування, а чи ж ті політичні принципи, на яких вона базується. Між тим, періодична та наукова преса свідчить, що справа втілення свободи совісті в нашій країні в багатьох випадках далека від того, що потребує закон, як і від політичних вимог, що обґрунтовують потребу у неї.

Отже, чи може в загалі в Україні існувати свобода совісті? Якщо розглядати теоретично, то більшість аргументів буде спротив такої можливості. Головний, мабуть, це той, що становлення прав людини у кожній країні пов'язане безпосередньо з її економічним піднесенням [Гантінгтон С.П. Релігія і третя хвиля // Релігійна свобода і права людини: Богословські аспекти. У 2-х т.- Львів, 2000.- Т. 1.- С. 17-39]. За останні роки ми можемо констатувати, що повсякчасно і робиться, лише економічну кризу української економіки, кінця якої не видно.

Другий важливий аргумент, що також заперечує можливість існування свободи совісті в Україні, наполягає на тому, що вона не може відбуватися за межами відтворення усїєї сукупності прав і свобод людини у тій чи іншій окремій країні. Чи треба нагадувати про стан цих прав і

* Никитченко О.Е. – асистент кафедри філософії Одеської національної юридичної академії.

свобод в Україні, наприклад, про ситуацію з відправленням свободи слова у нашій державі, невирішення якої загрожує ще більшим відчуженням України від Європейської спільноти. До цього можна додати влучне зауваження професора А.М. Колодного, що в більшості сучасних українських засобах масової інформації «відсутня свобода совісті **в** мас - медіа». [А.М. Колодний. Свобода совісті **для** і **в** мас-медіа // Релігійна свобода: мас-медіа, школа і церква як суспільні фактори утвердження. Науковий щорічник.- К., 2001.- С. 66-70].

Ще один негативний аргумент - це належність нашої країни до цивілізації, що пов'язана своїм розвитком зі східним християнством, бо, як відомо, ідея свободи совісті та її політичне і юридичне втілення належить до надбання західної цивілізації. До цього можна додати, що ідея прав людини українськими богословами та духовними особами сприймається здебільше як ідея чужинсько-надмірно ліберальна, індивідуалістична, «що абсолютизує людину, тим самим спотворюючи її властиве місце у Всесвіті [Мариневич М. До проблеми сприйняття релігійної свободи і прав людини сучасною українською думкою // Релігійна свобода і права людини. Богословські аспекти. У 2-х т.- Т. 1.- С. 13].

З негативного боку, втілення свободи совісті характеризують представники різних релігійних організацій і атеїсти [Див., наприклад: Свобода совести на Украине - серьезные проблемы.- <http://www.zaistinu.ru/ukraine/church/sovestukr.shtml>; <http://www.otechestvo.odessa.net>; О ситуации со свободой совести на Украине. Заявление союза православных граждан Украины.- <http://www.pravoslavie.ru/analit/sobytia/ukrsvobodsovest.htm>; Дулуман Е.К. Свобода совести как элемент демократических свобод.- <http://www.edu.nsu.ru/atheism/duluman/consrus.htm>].

Зараз в Україні існують майже усі відомі релігійні конфлікти у тому загальному між релігією та вільнодумством (атеїзмом), хоча останній не набув такого соціального загострення, як попередні. Окрім того, в порівнянні з деякими іншими країнами гострота цих конфліктів не має такої антагоністичної ознаки як озброєне протистояння.

На правову свідомість громадян, що розуміють значення прав людини у подальшому демократичному розвитку держави, негативно впливає постійно існуюча загроза зміни юридичного змісту свободи совісті, що було започатковано Конституцією України (ст. 35), бо навряд чи зміни відбудуться в бік поліпшення: законодавча ініціатива може бути спрямована на перевагу випадкової політичної угоди у парламенті, яка, як відомо, не завжди відповідає нагальним і суттєвим потребам країни. [Див. наприклад, Гудзик К. Парад законопроектів // День.- 2001.- 26 жовтня].

Закордонні дослідники вказують на деякі порушення свободи совісті в Україні [Свобода буття релігії і церкви в Україні в оцінках держдепартаменту США (2000 рік) // Релігійна свобода: мас-медіа, школа і церква як суспільні фактори утвердження: Науковий щорічник.- К.,2001.- С. 22].

Більш цікавим нам здається той факт, що претензії з Заходу, стосовно до відправлення прав і свобод людини у нашій країні, виникають зараз менш за все з приводу саме здійснення свободи совісті [Сленський В. Релігійна свобода в сучасному світі: 2001-й рік // Людина і світ.- 2001.- № 10.- С. 21].

На користь існування свободи совісті в Україні можна навести також не один аргумент. Перший з них – політичний. Жодна політична інституція (держава, партія і т. і.) у нас не заперечує цієї свободи. Другий – юридичний. В країні існує відповідне законодавство (конституційні та підзаконні акти, які можна віднести до юридичних гарантій свободи совісті). До того ж, офіційно визнано пріоритет міжнародних актів в царині прав і свобод людини, якщо виникає протиріччя між ними і відповідною державною нормою.

Третій і найбільш переконливий у масовій свідомості, та й для деяких публіцистів, аргумент - це бурхливе зростання кількості віруючих, та релігійних інституцій за роки незалежності [Про стан і тенденції розвитку релігійної ситуації та державно-церковних відносин в Україні // Людина і світ.- 2001.- № 2-3.- С. 31-41]. До цього можна додати і багатопланову картину релігійного життя сучасної України [Див. наприклад: огляди релігійного життя у журналі «Людина і світ» та інші матеріали релігійних та світських мас-медіа].

Правовий аналіз свободи совісті в нашій країні почнемо з Закону «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 року. Як відомо, він мав гарантувати право на свободу совісті громадянам України і визначав, що «це право включає свободу мати, приймати і змінювати релігію, або переконання за своїм вибором і свободу одноособово чи разом з іншими сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні культу, відкрито виражати і вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання» (ст. 3). В цьому визначенні знайшла своє відображення особливість українського історичного досвіду в царині свободи совісті, а саме її юридичного закріплення у попередні десятиріччя, однак з наголосом на релігійні свободи, оскільки останні, як, скажімо, свободу проповіді було вилучено з конституційних актів радянської держави, не говорячи вже про факт заперечення релігії в дійсності.

Унікальність ситуації в Україні зі свободою совісті мабуть полягає і в тому, що в подальші роки, вже в умовах незалежності, саме термін «свобода совісті» було вилучено з юридичного вжитку на конституційному рівні. Для порівняння наведемо першу частину ст. 35 Конституції України, яка як відомо, наголошує, що кожен громадянин України «має право на свободу світогляду та віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь - яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність». Це як у брежневській конституції тільки із протилежним змістом: в сучасній українській конституції, зокрема, право на свободу світогляду тлумачиться лише як релігійна свобода, а терміни «свобода совісті» та «атеїстичні переконання» взагалі не вживаються.

Якщо згадати розвиток становлення свободи совісті в історії, то можна констатувати, що вона і починалася саме як вимога релігійної свободи. Тому можна вважати, що Україна знаходиться на самому початку суспільного сприйняття цієї політико-правової категорії. Продовжуючи згадувати попередній історичний перебіг подій, зауважимо, що він починався боротьбою за рівні права протестантів і католиків, але він не дійшов до заперечення юридичних свобод католиків. Чому в Україні права невіруючих аж ніяк не декларуються у Конституції на рівні з регулюванням релігійної свободи? Знову ж з попередньої нашої історії ми можемо дізнатись як відносно швидко і бурхливо відбувався процес атеїзації всієї країни. Що казав Ф.Енгельс відносно релігії, то можна віднести і до атеїзму, його не можна здолати голим запереченням.

Але чи треба у даному випадку бити на сполох. Унікальність сучасної ситуації з втіленням свободи совісті в Україні полягає може і у тому, що в країні зовсім немає атеїстичної опозиції саме такому розвитку подій. Може ця особливість пов'язана з тим, що засвоєння свободи совісті у юридичній свідомості радянських громадян відбувалася саме за часів офіційного панування матеріалістичної світогляду і тому в першу чергу всі її викривлення також пов'язані у суспільній свідомості з діями безбожної влади. Здається, свідомі атеїсти соромляться своєї інтелектуальної причетності до антирелігійних дій у минулому. А «госатеїсти», що саме здійснювали державну політику відносно релігії, церков та віруючих, зараз офіційно і вже з таким же натхненням і успіхом натомість захищають права вірних. Що ж до поширення у масах стихійного матеріалізму до цього, мабуть, ще далеко, бо зараз навіть не закінчився процес розповсюдження релігійних уявлень на всіх рівнях суспільної свідомості, хоч деякі тенденції свідчать про достатню насиченість релігією окремих соціальних інституцій.

Таким чином, коли ми починаємо дискурс з приводу виокремлення деяких особливостей сучасного стану втілення свободи совісті в Україні, то мова йде не тільки переважно, але й взагалі може і єдино, лише про релігійну свободу. Але і цю свободу не можна вважати остаточно юридично визначеною згідно з соціальними очікуваннями, бо навіть на конституційному рівні вона породжує багато питань, що можуть в подальшому стати суспільними проблемами. Розмірковуючи про перспективи розвитку української системи церковно-державних відносин, вже після затвердження конституційного положення про свободу світогляду і віросповідання, В.Єленський обґрунтовано застерігає, що вважати принципові засади цих відносин такими, що вже закладені, є справою передчасною, тому що нова конституція передбачає зміни у законодавстві, яке існує, а яким буде зміст нового закону про свободу совісті, то ж ще важко передбачити [Єленський В. Перспективи розвитку української системи церковно-державних відносин // Релігійна свобода: гуманізм і демократизм законодавчих ініціатив в сфері свободи совісті (міжнародний і український контекст).- К., 2000.- С. 85]. При цьому він посилається як на те, що серед фахівців не існує повної згоди в тому, що саме слід розуміти під «відокремленням Церкви від держави» [Там само.- С. 86], так і на те, що «в українській конституції немає - попри численні звернення релігійних лідерів - положення про рівність усіх релігійних організацій перед законом» [Там само.- С. 87]. Пам'ятаючи нашу історію, та перебіг сучасних подій у сусідів, зокрема в Беларусі і Росії, не важко передбачити бажання деяких церков придбати державні привілеї чи то за традиційність, чи то за особливі заслуги перед нацією.

І що казати про майбутнє свободи совісті в Україні, коли вже зараз можна навести багато прикладів тому як державні органи на всіх рівнях потрапляють деяким деномінаціям за їх так звану національну орієнтованість чи традиційну перевагу у деяких регіонах і, напроти, вживають усяких утисків до нових для країни релігій. Така практика, як вже було зауважено, не є чимось новим для нашої країни. Але навряд чи є вона бажаною для нашого суспільства, яке поки ще декларує свою причетність до демократичного розвою.

З цього приводу треба звернути увагу і на ту роль, яку зіграла релігія як у розпаді СРСР, так і в утворенні України як незалежної держави. А ніякої, в жодних діях, що спонукали б до цих подій не було а ні токмо що ні однієї релігійної інституції, та й навіть жодної релігійної мотивації. Всі свої свободи релігія отримала під зовсім іншими гаслами. Зрозуміло, що тут можна було б згадати і про боротьбу за свою свободу Української Греко-католицької церкви та деяких протестантських

деномінацій, та ще деяких дисидентів як православної, так і іудейської релігійної орієнтації, але ж якщо всі вони і спромоглися досягти своєї мети, то на державному рівні це було переважно під ліберально- та національно-демократичними гаслами.

Ця ситуація взагалі є типовою для історії нашої країни. Як справедливо стверджує А. Колодний, «в Україні практично завжди політика домінувала над релігією» [Історія релігії в Україні. В 10-ти т. Дохристиянські вірування. Прийняття християнства.- К., 1996.- С. 27].

Національні та ліберально-демократичні гасла і досі наповнюють ідеологічний зміст того, що по застарілій звичці ми продовжуємо називати «свобода совісті». Але ж за роки розвитку останньої в умовах незалежної України розвинувся і вже у голос заявив про себе і дуже, як для демократів - лібералів, так і для націоналістів несподівано, третій, суто релігійний компонент «свободи совісті». Релігійний фактор ще не є найбільш впливовим чинником українського політикуму. В минулому він був лише лінією конфронтації в українському суспільстві, тому жодної модераторної функції в суспільстві не відігравав і не має такого досвіду. «...Що ж стосується, власне, церков України, то питання про їхнє місце в суспільно-політичному процесі лишається до кінця ще невирішеним. За дуже небагатьма винятками, релігійні інституції не оприлюднили скільки-небудь очевидної позиції з проблем, які глибоко торкаються морально-духовних підвалин суспільства і принципових засад його устрою» [Академічне релігієзнавство.- С. 848].

Несподівана для українського політикуму самостійність релігійного фактору виражена поки що більш менш стихійно. І знову треба лише сподіватись на те, щоб за цю стихію не взялася держава, яка досі вбачає загрозу національній безпеці з боку так званих «деструктивних культів». На жаль, і у жодної традиційної для України релігійної інституції ще не сформувалася толерантне ставлення до нових для країни релігійних організацій.

У офіційній державній риторичі з приводу прав людини переважає ліберально-демократичне тлумачення, яке цілком відображене і в міжнародних правових актах у цій галузі, які визнані нашою країною. Апофеозом втілення цієї риторичі на державному рівні мабуть є «Основи державної політики України в галузі прав людини», що були затверджені Постановою Верховною Радою 17 червня 1999 року. Як свідчить Преамбула цієї постанови, затвердженні нею норми повинні сприяти поширенню в українському суспільстві гуманістичного, заснованого на загальнолюдських цінностях та ідеалах світогляду та адекватної правової свідомості.

Ідеологія національно-демократичного спрямування на рівні державно-церковних починалася з гасла «вільній державі - вільну церкву», потім «незалежній державі - незалежну церкву», а вже, на сам кінець і по-сьогодні, супроводжується заклик «національній державі - національну церкву». На цьому боці створення державної ідеології відносно політики щодо релігії і церкви й віруючих переважав погляд, що державна незалежність має привести і до духовної незалежності. Але цього не сталося. І не сталося тому, що цього не бажають саме релігії, церкви та віруючі.

Однією особливістю втілення свободи совісті в сучасній Україні є те, що вперше в країні існує визнання релігійного плюралізму на офіційному рівні. Саме релігійний плюралізм за сучасних умов є одним з головних гарантів релігійної свободи в нашій країні. Тут оригінальність полягає при порівнянні зі світовою історією у тому, що в інших країнах він був лише передумовою їх розвою. У нас він на сьогоднішній час є підсумком розвитку свободи релігії, при чому не саме попереднього релігійного життя в країні, а як надбання загальної християнської цивілізації, яке було отримано у процесі, спрямованому на оволодіння всіма здобутками західних цивілізацій. Проте лише у царині свободи релігії деякі досягнення дістали європейського рівня, наприклад, у кількості релігійних громад та інших релігійних інституцій. Ще одна особливість поширення у нас свободи релігії є в тому, що як пише знавець з питань релігійної свободи М.Маринович, «... у тих формах теорії прав людини, які дійшли до українського читача, часом ставиться надмірний акцент на правах людини, нехтуючи її обов'язками, що для нашої християнської думки видається недопустимим» [Маринович М. Там само.- С. 13].

Більшість духовних діячів нашої країни питання свободи релігії не хвилює мабуть тому, що для них ця свобода існує. А неприхильне ставлення до неї в деяких з них зумовлено тим фактом, що ця свобода дозволяє існувати й іншим релігіям. Вперше в історії України, а зараз це явище поширене і у багатьох розвинутих країнах світу, всі релігії знаходяться в умовах духовної конкуренції. Не маючи досвіду відтворення за таких обставин, виховані за попередніх історичних умов у дусі залежності від держави, представники деяких церков шукають підтримки для себе у державних органах, посилаючись при цьому на традиційні або на національні переваги, не бажаючи бачити те, що кожний привілей, який вони можуть отримати від держави, на разі порушує і їх свободу.

Якщо у більшості країн, де запанувала на офіційному рівні та в суспільстві свобода релігії, це привело до знищення конфліктних

ситуацій з релігійної мотивації, то в Україні в перші роки її незалежності конфліктність у релігійній сфері досягла такого загострення, що Президент назвав цю сферу у 1995 році найбільш напруженою у порівнянні з іншими соціальними сферами країни. Мабуть така складна ситуація та вплив національних змагань, а більш за все тоталітарне минуле багатьох учасників подій, привели до поширення як на державному рівні та і деяких суспільних колах ідеї поєднання всіх церков в одну. Незважаючи на деякі невдалі спроби втручання глави нашої держави в суто релігійну сферу єдності релігійних громад з їх духовними центрами, можна констатувати, що у цілому політика держави демонструє прихильність до наголошеної свободи релігії. Це не можна сказати про політику у цій сфері у окремих регіонах, де наявне відтворюється режим пануючої конкретної релігії і демонструється зневажливе ставлення до свободи інших релігійних організацій [Никитченко О. Е. Свобода совісті й новітні релігії в Україні // Людина і світ.- 2002.- № 2.- С. 36-40].

Якщо користуватися політичними аналогіями, то можна сформулювати доктринальне положення про умови сучасного відтворення свободи релігії в Україні. Це буде доктрина «Церковного стримування». Як відомо, накопичення ядерного арсеналу на відносно сталий час стало фактором стримування переростання холодної війни в збройні конфлікти між СРСР та Заходом. Мабуть і процес накопичення суто релігійного потенціалу в діяльності релігійних громад України буде й надалі відвертати їх від пошуків вирішення істини за межами релігійного дискурсу за допомогою державних інституцій.

Свобода совісті має не лише наявні, експліцитні тенденції, а й імпліцитні, ті що мають лише виявитись, утаємничують фактори, які можуть як стримувати в подальшому, так і заперечити існування в нашій країні свободи релігії. Чи можна було передбачити те, який опір буде мати в Україні звична вже для багатьох країн процедура отримання ідентифікаційного коду. Адже звістка про зловісне диявольське число укорінено у християнській свідомості і, при бажанні, його можна побачити і в штрих-кодах і в інших цифрах чи літерах.

Можна прогнозувати і поліпшення ставлення релігійних інституцій України до свободи релігії за умов їх власного бажання до цього та відсутності подальших негативних струсів у суспільстві в цілому. Закордонні представники більшості релігій, що існують у нашій країні, вже мають досвід відтворювання в демократично налаштованих країнах і знайшли вже у своїх аналітичних розвідках богословські тези, які не тільки примирюють їх релігії з правами людини, а й спонукають вірних їх підтримувати.

Сучасна релігієзнавча українська думка дотримується принципу об'єктивного ставлення до релігійних явищ, що в свою чергу має деякий вплив на інші гуманітарні наукові верстви та засоби масової інформації. Фактором підтримки свободи віровизнання є і міжнародний контроль, який може вжити певні санкції проти тих, хто заважатиме втіленню свободи релігії.

Деякі з вищеназваних аспектів аналізу даної проблеми вказують і на те, що сучасне положення з свободою совісті в Україні має глобальний вимір. Це також суто сучасне явище. Глобальний він не тільки з політичних міркувань про Україну, як арену, де перехрещується інтереси багатьох держав, а й з суто релігійного змісту подій, що відбуваються. Виходячи саме з образу цього схрещення можна чекати, що воно стане або своєрідним розп'яттям релігійної свободи в Україні, чи опорою для її подальшого розвитку до свободи совісті.

Зрештою, треба лише поміркувати, чому ж зі свободою совісті в нашій країні сталася така парадоксальна ситуація. Здається, що з нею відбувається те, що і з багатьма іншими соціальними інституціями українського суспільства, бо їх недоліки чи невизначеність, мерехтливість, чи недосконалість провокується загальною невизначеністю нашого суспільного розвою.

Отже, релігієзнавчий дискурс з приводу пошуку особливостей свободи совісті в період, що розглядається, доводить найголовніше – неможливість її однозначного визначення, якщо не вжити термін «протиріччя». Є в нас державний потяг до філософсько-політичного бачення цього інституту, яке притаманне ліберально-економічній ідеології розвинутих демократичних країн. Цей потяг знайшов своє відображення в юридичному полі, але правознавчий аналіз свідчить: на конституційному рівні він реалізувався лише частково, як «свобода релігії», а це значно обмежує зміст категорії «свобода совісті», що підтверджується і практикою її втілення.